

81.632.93-кара

кара: 5670

К 21

КЪАРАЧАЙ - ЧЕРКЕС РЕСПУБЛИКАДА БЮТЕУЛЕЙ ЭМ
ПРОФЕССИОНАЛ ОКЪУУНУ МИНИСТЕРСТВОСУ

РЕСПУБЛИКАДА ОКЪУУ КЪУЛЛУКЪЧУЛАНЫ БИЛИМ
ДАРАДЖАЛАРЫН ЁСДЮРЮУ ИНСТИТУТ

КЪАРАЧАЙ ТИЛ БЛА ОКЪУУДАН

ПРОГРАММАЛА

(кѐб миллетли школда I-IV класслагъа)

ЧЕРКЕССК 1997

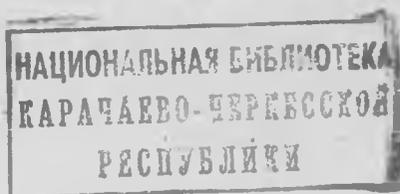
74268 1Г74

Джарашдыргъан
Гочияланы С.А. - филология илмуланы кандидаты, доцент.

Рецензентле
Къазаллыланы А.К., педагогика илмуланы кандидаты.
Мамаланы Ф.Т., Къ-Ч РИПКРОну ана тилле бла литерату-
раланы кафедрасыны тамада устазы.

Программы по карачаевскому
языку и чтению (для I-IV кл. много-
нац. школ) / [Сост. С.А. Гочиева] - Чер-
кесск, 1992. - 35с. - (М-во общ. и
профес. образования КЧР, Респ. ин-т.
повышения квалификации работников
образования)

Караг 5670

ISBN 5-89972-195-2

АНГЫЛАТЫУ СЁЗ

Багъалы устаз! Сени кьолунгда окьугъан сабийле, бизни кьарачай элпеле ёсген сабийлеге кёре, башха энчилик болумда джашайдыла эм ёседиле. Ала бизни миллетни кёбчюлюгюнде тьойюл, талай миллет бирге джашагъан, ишлеген эм окьугъан шахарлада эм элпеле ёседиле. Ол болум аланы тил джашауларына да энчиликле салады, ала кёбюсюне кёб миллетли аралькъда, орус тилге тырмашыб, ана тилге эслери иги айланмагъанлай, школгъа алай келедиле. Айхай да, аны чурумуну бу затлада да болады: 1) белгилисича, шахар юйдегилеле кёбюсюне тилле (ана тил бла орус тил) къатыш джюрюйдюле, 2) сабийле эки-юч джылларындан башлаб кёб миллетли сабий коллективлеге (ясли, сабий сад) тюшедиле, алай бла ана тилде аз сёлешиу эм анга тырмашмаз болумгъа киредиле. Бусагъатда ол болумну сабийлеге заранын ким да ангылагъанды: миллет тилге тырмашмагъанлары себебли, ала миллет культурадандан, литературадандан, тарихден кенде къалыргъа боладыла, алай бла кеслерини миллет сезимлерин да тас этерге ёч боладыла.

Бу болумну ахыры уа сабийлени адеб-намыс табигъатларына къатылады, анга да шахар орамлада игиликlege - аманлъкълагъа джолугъуу, радиону, телевидениени алдыр - гюлджор бериулерни, джашауну "тамгъалы" бояулары кьошула, школ берген билимни хорлаб, ёсюб келген тёлюлени ангыларын къатышдырырчады. Ол себебден, ана тилни окьутуу, аны скойджорюу, миллет адетлени, традицияланы сездириу, сингдириу бюгюннюгю миллет сабийлеге амалсыз керекли ишди. Бек терен кьаралса уа, бу иш хар адамны гуманизмге (адамгъа, джанлы эм джансыз табигъатха скоймеклик д.а.к.), интернационализмге (миллет айырмай, адамлъкъгъа кьарау, хар миллетни да иги адамларына, иги затларына сый бериу д.а.к.), патриотизмге (атаджуртха, туугъан джуртунга, элинге, джеринге скоймеклик, аланы джакъларгъа хазырлъкъ д.а.к.) юретиу ишлени тамалына киреди. Педагогика илму ёмюрден бери да бу затлагъа байламлы кьараб, ана тилни окьутууну, аны хар миллет сабийлеге билдириуню, хар школда юретиу ишге кьошууну теджеб келгенди (Ушинский, Сухомлинский д.а.к.)

Алай а дуня кьатышыула, тарих катаклизмала, тоталитар эм импер режимле бу ишни кьочюн алыб, барамталыкъ салыб тургандыла. Миллетни, аны адамын ана тилинден айырыу сабийни ана кьоюндан айыргъан кибикди. Аллай кьралда демократияны ышаны да кьалмайды, аллай кьрал ёсюб келген тёллени хатерсиз, хыны, джыртхыч, адамны, табигъатны аямау халда ёсдореди. Ана тилни окьутуу бу затлагъа кьаршчыды, аны кьочю адамлыкъгъа, джумушакълыкъгъа, габигъатха хатерли кьарау гъа, кьралны, халкъны сыйын мийикде тутуу шартлагъа да гъанды. Ол себебден, багъалы устаз, сени ишинг кьрал гъа да, миллетибизге да ма гъаналыды. Кесинги бу ишге не кьадар берсенг, не кьадар джанынгы салыб ишлесенг, ол кьадар сыйынг уллуду, халкъын гдан ол кьадар бюсюреу табарыкъса.

Иги джол гъа дейбиз, джетишимле теджейбиз!

Автор.

I. ШАХАР ШКОЛЛАДА АНА ТИЛГЕ ОКЪУТУУНУ БАШ БОРЧЛАРЫ

Кёб миллетли шахар школлада ана тилни окъутуу эм юретиу ал башланган класслада эм алгъыбурун сабийлени сёлеширге юретирге, ана тиллеринде окъуй-джаза билиуге, ана тилге эслерин айландырыб, мындан ары уллу класслада ана литератураны, тилни, культураны окъуугъа, билиуге сезимлерин ачаргъа джораланады.

Аны бла бирге быллай школланы ал классларында окъугъан сабийлеге тюз, кесгин сёлеширге эм окъургъа, эшитгенлерин ангылаб, ушакъ этген бла бирге, джазмагъа эслерин эм къолларын тырмашдыргъан бла бирге, ана тилни грамматикасындан ал билим берирге, орфография бла пунктуацияны баш джорукъларына тырмашдырыргъа тыйыншлыды.

Ана тилни дерслери, къалгъан дерслеча, билим берген бла бирге, халиге, джорукъгъа юретиу борчланы да толгура барыргъа тыйыншлыдыла.

Шахар школлада окъугъан сабийле, аланы юйлеринде эм шахар сабий садлада ана тиллерине, миллет культураларына эм психология шартларына эндиге дери аз тырмашханлары себебли, быллай сабийлени миллет оюнлагъа, халкъны аууз творчествосуна - таурухлагъа, нарт сёзлеге, тилбургъучлагъа, халкъ сабий джырлагъа эслерин айландырырча къуараргъа керекди ишни.

Быллай школлада дагъыда бир башхалыкъны эсге алыргъа керекди. Белгилисича, мында окъугъан сабийлени орус тилден сёз байлыкълары эм ангы дараджаларыны ёсюмю, айхай да, алгъа. келеди-ала сабий садлада, юйдегиледе эм хоншу джашагъан сабийледен, арбазларында кёрюб, кёб тюрлю билим эм хали джорукълагъа тырмашхан боладыла. Ол себебден, быллайда орус тилни программасын эджиклеб барыргъа болтукъ тюлдю, ол сабийлени ана тилге айландырыргъа аз зат къошарыкъды. Бу затны эсге ала, быллай школда ана тилни ал башланган классларыны программаларына эм баш энчиликге бу теджеледи: ишни кёбюсю тил айландырыугъа, тил ёсдюрюуге, сёлешдириуге, окъутуугъа багъышланады.

Бу иш хар классда энчи джолла бла, джорукъла бла барады, хар классда ишни кесини тамалы барды. Алай демеклик:

I - классда: 1) тил айландырыу 2) харифле танытыу.

II - классда: 1) джазмагъа юретиу г) тил ёсдюрюу, окъуу.

III - классда: 1) грамматикадан ал билим бериу 2) окъуу, тил ёсдюрюу.

IV - классда: 1) грамматика 2) окъуу, тил ёсдюрюу.

II. ОКЪУТУУНУ БАШ МЕТОДИКА ДЖОРУКЪЛАРЫ

Белгилисича, шахар школлада ана тилни окъутуугъа ал башланган класслада бир ыйыкъда 3 сагъат бериледи. Алай бла окъуу джылгъа 105 сагъат чыгъады. Ол сагъатланы хар классда этиллик ишге кёре юлеше барыргъа боллукъду. Сёз ючюн:

I классда: Тил айландырыу - (сентябрь - октябрь) - 24 сагъат.

I. Бу бёлөм сабийлени ана тилде сёзлени эшитирге, айта билирге, аз-аз айтымчыкъла къурай билирге джоралайды. Бу ишни тегерекде затла бла, табигъат бла, турмуш бла танышдырыу халда ушакъладан къуаргъа тыйыншлыды. Сёз ючюн, биринчи дерсни ана тилде саламлашыу, побешуу, айырылышыу дегенча темалагъа ушакъ бардырыугъа атаргъа боллукъду. Экинчи эм ючюнчю дерслени-ана тилни юсюнден ушакъла этерге, д.а.к. Бу ишни бардырыуда амалсыз методланы бири - къарачайдан орусча, орусдан къарачайгъа кёчюрюню джоругъуду. Тегерекде затланы, болумланы, ёсюмлюклени, хайуанланы, турмушну д.а.к. затланы къарачай атларын орус тилни кючю бла сабийлени эслеринде бегитирге, ызы бла ол атланы, ол сёзлени тиллеринде джорютюрге, ала бла сёзтутушла эм айтымла къуаргъа юретиу - бу джорукъланы теждейди джангы келген программа шахар школаны биринчи классларына джангы келген сабийлеге. Бу сабийле 7 джыл болгъан сабийледиле. Бу джылгъы сабийле окъуу бла оюнну тенг суюдиле. Аланы ангълары кёбюсюне оюнда чыныгъа барады, оюнну юсю бла дуня бла шагърей боладыла. Ол себебден ана тилде ангълатыу - окъутуу процесс да оюн халланы алмашыныулары бла барса, сёлешуу тилни теренирек сингдирирге болады. Былайда тюрлю - тюрлю мадарланы хайырландырыргъа боллукъду, тилден эрикдирмезча. Бу иште кёрюнчлю затланы магъаналары уллуду. Сёз ючюн, ана тилде сёлеширге юретиу мурат бла сабийлеге орус тилде (ана тилде болмагъаны себебли) тюрлю-тюрлю сабийлеге аталгъан кинофильмле, мультфильмле, диафильмле кёргюзтюр, ызы бла устаз аланы халарларын къарачайча айтыргъа боллукъду, аны ызы бла да сабийлеге тынч соруучукъла бере, кёргенлерин, ангълагъанларын айтырча бо-

лумгъа келишдирирге боллукъду. Хайуанланы, къанатлыланы, киштикни, итни, кючюкню, бузоуну, къозуну, тайчыкъны, кёгюрчюнню д.а.к. затланы юсюнден ушакъ бардырыр ючюн, сабийлени узакъ болмагъан элге экскурсиягъа элтиб, анда аланы да кёргюзтюб, элчи адамлагъа аланы хапарларын да айтдырыб, аланы кийик эм юй хайыуанлагъа къалай къараргъа кереклисин, аланы ачытыргъа, чарпытыргъа джарамагъанын элчи адамла ана тиллеринде хапарласала, сабийле сёз байлыкъларын ёсдорген бла бирге халкъларыны табигъатха соймекликлерин да терен сезерге боллукъдула. Шахардан тышына чыгыб, элге, суу бойнуна, чегетте барыу, бичен чалгъанлагъа, сабан сюргенлеге, мал кютгенлеге тюбеу, аладан хапарлы болуу, ишлеген адамла бла тюбешиу, сёлешиу д.а.к. затла сабийлени ана тилге эслерин бурлукъ затладыла. Алай бла 6-7 джыл болгъан сабийлени шахар школланы биринчи классда баш джетишимлери сёлеширге юрениу болургъа керекди. Бир джаны бла, тилини лексикасын билиу, экинчи джаны бла, аны хайырландыра билиу. Алай а, биринчи классда окъутхан устазланы ишинде дагъыда кеси башха методика лагъымла таймаздан сакъланыргъа тыйыншлыдыла. Алай демеклик, сабийлени тил байлыкъларын ёсдюрюу бла бирге устаз алагъа сёзлени тауушларын ачыкъ чыгъарыу мадарланы хайырландырыргъа керекди, аны бла бирге сёзлени грамматика излеген джорукъла бла айта эм джорюте билирча мадарланы эсинден чыгъармай ишлерге.

Сабий ана тилинде тюз сёлеширге юреннген заманда хар сёзюнде бютеу не тюрлю тауушланы да тюз айтыргъа керекди. Сёзню аллын эшитдирмей, аягъын джудтуруб, не къыйыныракъ тауушланы чалдырыб, тили айланмай къыйнала эсе, устаз сакъ болуб, хар сабийге энчи тынгылаб, халатын, джангылычын тюзетиб, ол сёзлени кеси ачыкъ айтыб, сабийлеге къайтарыб айтдырыб - алай ишлерге керекди. Сёзсюз да, былайда айтылгъан джорукъланы ал башланган классланы барында да хайырландырыргъа боллукъду. 7-10 джылдагъы, эндиге дери ана тиллерин иги билмеген сабийле кеслери тюз сёлешген бла къалмай, тенгчиклери сёлешген сёзде халатланы эслерге, тута билирге керекдиле. Аны бары бла бирге сабийле интонация - акъырын неда кёлпюртюб сёлешиу джорукълагъа тырмашыргъа тыйыншлыдыла. Былай сабийлени окъутхан устаз эсинде тутарыкъ дагъыда бир грамматика иш барды - ана тилде сёзлени тюз айтхан бла бирге сёзлени бири-бирине тюз джалгъаутгъа юретиу, айтымда сёзлени магъаналарына кёре тюрлендире, сёзлени орунларында джорюте билирге юретиу. Былай сабийле бла ишлеген заманда устаз соруу - хапарлау джорукъну хайырландыра билсе иги джетишимле табаргъа боллукъду. Соруб, ызы бла джууаб алыу иш

сабийни эсин кенгнге бөлмей тутаргъа табды. Сабий джууаб берген заманда джангылса, классда нёгерчиклерин болушлукъгъа чакъырыб, бирден халатны тюзетген заманда да билим иги бегийди.

Быладыла программа бла быллай класслада ишлеуню баш методика джорукълары, тил ёсдюрюуде аланы хайырландыра, сабийлени сёлеширге юретиу ишни тыйыншлы тындырыргъа боллукъду.

II. Биринчи классда ана тилге юретиуню къурауда баш орунну хариф танытыу деген бёлум алады. Ол иш кёб миллетли шахар школлада окъуу джылны экинчи четвертинде башланыргъа тыйыншлыды (биринчи четвертде сабийлени тилге айландыргъандан сора). Алай бла бу бёлумге ноябрдан башлаб май айны толусу бла берирге боллукъду. Саулай да 55-60 сагъат. Былайда эсге алыргъа тыйыншлы эки зат: сабийле джылны алшындан орус тилде алфавитни танг кесегин билиб, окъургъа тырмашыб келгендиле. Ол затны да, сабийле ана тилде сёлешиуге тырмашханларын да эсге ала, программа джылны экинчи джарымында сабийлени ана тилде окъургъа юретирге керекди. Алай демеклик, орус тилни дерслеринде алфавитни билгенлерин хайырландыра, аны бла бирге къарачай тилни энчи тауушларына, аланы джазылыуларына энчи эс бёле, устаз джылны аягына дери харифлени танытыб бошаргъа керекди. Аны бла бирге сёзлени бёлумлеге юлешиуню, сёзде тауушланы айыра, тюз окъургъа юретирге, сёзтутушланы эм байламлы айтымланы танытыргъа тыйыншлыды. Алай а, баш борч бу кёзюуде - тауушла бла аланы белгилеген харифлени танытыу, харифледен сёзле эм сёз бёлмеле къурау, харифле бла сёзлени тюз джазыу, аланы басмаланган текстден джазыб ала билиу, устаз ауузу бла айтхан сёзлени тюз джазаргъа юретиу, сёзлени ал харифлерин уллу джазаргъа (айтымны аллында, энчи атлада д.а.к.) Бу ишле бла бирге тил ёсдюрюу иш барыргъа керекди, соруула сала эм алагъа джууаб бере билиу, сурагдан халарчыкъла айтыу, "Харифле" китабдан окъуб, аууз бла айтыу д.а.к. ишле.

2-классда бу ишлени андан ары да бардыра, аны бла бирге быллайда сабийлени орус тилде алгъан навыкларын байламлы тилде хайырландыра, ана тилде сёзлени тюз джазаргъа, окъургъа юретиу, тил ёсдюрюу ишге баш эс бёлонеди. Бу кёзюуде шахарчы сабийле ана тиллеринде окъургъа тюзелген бла бирге ана литературагъа, халкъны аууз творчествосуна, таурухлагъа, джомакълагъа, нарт сёзлеге тырмаша барыргъа керекдиле. Окъулдукъ текстлени билим берген эм халиге юретген магъаналары бири-бирин тутаргъа керекдиле. Баш темаланы бири-Ата джуртну юсюнден назмула, халпарла быллайда уллу Ата джуртубуз -

Россия эм туугъан джуртубуз - Къарачай-Черкес республика, элибиз, джерибиз - быллай материалланы не къадар толу хайырландырыр джанындан ишлерге керекди. Экинчи магъаналы тема - урунууну юсюнден, ючюнчю- намысны, джорукъну юсюнден, тёртюнчю - адам улугъа соймеклик, башха миллетлеге тюз иннетге юретиу, бешинчи тема - табигъатха, кийик эм юй хайуанлагъа, аланы сакълаугъа юретиу д.а.к. Бу темала 1-4 класслада джыл-джылдан терен бола, таймай барыргъа керекдиле. Кертиди, эм алгъы бурун миллет джазычуланы чыгъармаларыны эм халкъны аууз творчествосуну юсю бла. Устаз унутмазлыкъ дагъыда бир зат: бу темалагъа орус тилден алгъан билимлерин, халиге - джорукъгъа юреннген дараджаларын эсге ала, ана тилде билим бериу эм халиге юретиу ишлени аны бла тенглешдире бардырыргъады.

2-3 класслада ана тилде окъургъа юретиуню баш магъанасы, белгилисича, миллет культурагъа, литературагъа тырмашдырыду. Экинчи джаны бла - тил ёсдорюу - уста, тюз сёлешуу, байламлы хапарлаугъа юретиудю. Ол себебден сабийле ариу окъуй билир ючюн, дерследе чыгъармаланы ариу тил бла джазылгъан джерлерин, таб сётутушланы, образлы кесеклени айландырыб окъутуу эм азбар этиуню да магъанасы уллуду. Сабийле бу программагъа кёре, экинчи классны ахырына кескин окъуб башлайдыла. Бу кёзюуге ала ана тилден бир минутха 22-25 сёз окъурча болургъа керекдиле. Ючюнчю классда уа 30-35 сёз. Аны бла бирге 3 классда сабийле окъугъан текстлеринде баш магъананы таба билирге, окъугъанларын кеслерини сёзлери бла айта билирге юренедиле. 3 - классда сабийле сурат бла ишлерге эм кеслери къарыулары бла суратны хапарлаб, 4-6 айтымдан къуралгъан текстчикле джаза билирге гырмашадыла. Бу ишлени барын да этген заманда амалсыз толтурулдукъ борч - устаз таймай излеб туругъа керекди: кесгин окъургъа, дженгил окъургъа, ауазны тюз хайырландырыргъа, сёзлени орунларында джорюторге, сабийле сёз байлыкъларын ёсдорюрге кереклисин.

Шахар школада ана тилни дерслеринде аны грамматикасындан биринчи билим 2 классда бу затла бла байламлыды: тауушла бла харифлени юсюнден, аланы энчи шартларындан, зынгырдауукъ эм тунакы тауушладан, джумушакъ эм къаты тауушладан, сёзюу тауушлагъа кёре белломлеге белююню юсюнден д.а.к. Заманны асламы уа джазаргъа юретиу бла байламлыды.

3-4 класслада ол биринчи билимни андан ары ёсдорюрге керек болады: тауушланы шартларын теренирек ангыларгъа, фонетика бла тюз джазыуну байламлы окъутургъа. Бу класслада сёзюу баш шартлары бла танышдырыу билим бериледи. Сёз ючюн, бу класслада къарачай тилде бир къауум сёз кёб магъананы

джорютгенини юсюнден, бир эм кьаршчы магъананы джорютген сёзле (синонимле, антонимле), сёзлени тюз джорютюу, сёз бла магъананы келишдире билиу д.а.к. Алай демеклик, бу класслада лексика иш таймаздан барыб тебрейди. Аны бла бирге сёзню кьуралыуу (тамыр, джалгъау дегенча), 3 - классда тилни кесеклеринден да ал билим бериледи, аланы атлары бла танышдырылады. 4 классда сёзлени тюрлениулеринден хапар бериледи (атланы, алмашланы, сыфатланы, санлада эм болушлада, этимни бетледе эм санлада тюрлениулери, санланы бирге эм башха джазыу, послелогла д.а.к. затланы юсюнден билим бериледи. Андан сора 3-4 классда сохтала айтымдан да биринчи билим аладыла: айтымланы тюрлюлери, бош эм джайылгъан айтым, айтымны членлери, айтымда биртукьум членлени юсюнден д.а.к. Бу темаланы окьугъан заманда тюрлю - тюрлю практика ишле бардырыгъа тыйыншлыды, сохталаны ал класслада орфография эм пунктуация билимлерин да бегите.

3-4 класслада тил ёсдюрюу мурат бла аууздан эм джазма творчество ишлеге таукелирек тырмашадыла сабийле (гитче изложениечикле, хапарчыкьла, сочинениечикле джазыу). Бу ишлени бардырыу бла бирге юретиу халда тюрлю - тюрлю хазырланыу ишле бардырыладыла (текстни хапарлау, план салыу, соруулагъа джууаб бериу д.а.к.). Тил ёсдюрюу мурат бла сабийлени тегерекде кёргенлерини юсюнден хапарла билирге юренедиле, бу иште устаз суратлау эм сыфатлау джорукьлагъа тырмашдырыгъа борчлуду сабийлени. 3-4 класслада сабийле сёлешген эм джазгъан заманда аз халат этерча ишле бардырыб турургъа керекди устаз. Аланы тилни байлыгъын хайырландырыгъа, синонимле табаргъа, фразеологиягъа тырмашдырыгъа да борчлуду устаз.

Быладыла баш методика джорукьла шахар школлада 1-4 класслада ана тилни окьугууда.

БИРИНЧИ КЛАСС

Джылда - 105 сагъат, ыйыкъда - 3 сагъат

I. ТИЛГЕ АЙЛАНДЫРЫУ, СЁЛЕШИРГЕ ЮРЕТИУ: СЕНТЯБРЬ, ОКТЯБРЬ - 24 САГЪАТ.

Бу кёзюуде дерсле тегерекде джашауну юсюнден ушакъла бардырыу халда кьураладыла. Дерследе баш борчла, сабийлени сёз байлыкъларын ёсдюрюу, тюз селеширге, сёзлени кескин айтыргъа, хапарларгъа, ауздан азбар эте, керек джерде ауазны келтирте, тюшпюрте (интонацияны) билирге юретиудю. Бу кёзюуде дерследе багъа салынмайды, дерсле хапарлау халда, тюрлю - тюрлю соруу - джууаб, диалог, айтышыу, эришиу, ёч бериу, ёч алыу халда кьураладыла. Дерсни заманы 30-35 минут болургъа тыйыншлыды. Былайда ишни кёбюсю 6-7 джыл болгъан сабийлеге аталгъан сабий китаблагъа таяныб барыргъа керекди.¹ Ол китабладан бу джыллагъа кёре, темалагъа кёре тамам суратлы, сабий тилге джууукъ текстле сайланадыла, ала программада кёргозюледиле. Алай а устаз кеси да сайларгъа боллукъду. Айхай да, былайда бардырылыкъ ушакълагъа программа бериледи, темала белгиленедиле, дерсни тамалы ачыкъланады. Ишни кьаллай дараджада барлыгъы уа устаз ушакъланы кьурай билгенине кёре боллукъду, аны кьарачай тилден, сабий литературадан, фольклордан билимине кёре д.а.к. Сёз ючюн, "Джомакъ айтайыкъ" деген темагъа юлгюге биз ушакъны былай кьураыркъ эдик:

"Сабийле! Бюгюн биз эл берген джомакъланы юсюнден ушакъ этерикбиз. "Эл берген джомакъ" деб неге айтабыз? Ким биледи? "Эки - юч сабийге айтдырады. Юйлеринде джомакъ айтцамыды? Ким айтады юйде джомакъ? Сабийле хапарлайдыла, билген джомакъчыкъларын айтадыла. Сора устаз джомакъны

¹ Абайханланы Н. "Бедене",

Шидакъланы М. "Айюкай бла бёрюкай".

Гочияланы С., Токъланы Т., "Дуркъу ичинде ёгюз".

Ортабайланы Р. "Чум, чум, чум терек"

Шаманланы М. "Баппаханчыкъ".

Кечерукъланы Б. "Даж, даж..." эм башхала.

юсюнден хапар айтады: "Эртделеде, бизни аталарыбызны, аналарыбызны аталары, бизни къарт аталарыбызны да, къарт аналарыбызны да аталары, аналары, бурун къалепеледе джашагъан адамла тегерекде табигъатха сейирсиниб, аны къалай къуралгъанын, анда джаныуарланы, хайуанланы джашауларын билдирге излеб тургъандыла. Сора билген затларын да бири - бирине билдирге излеб тургъандыла. Алай бла таурухла, нарт сёзле, джомакъла къуралыб тургъандыла. Ала бизни къарачай халкъыбыз тюзлюкню, кирсизликни, адамлыкны, уллугъа-гитчеге болушууну, намысны, адебни, табигъатны сакълауну, туугъан джерлерине суймекликни юсюнден къурагъандыла таурухланы, нарт сёзлени, джомакъланы. Сора, таурухланы, нарт сёзлени, джомакъланы хар юйде атала - анала сабийлеге айтыб, сабийле да кеслеринден гитчелеге айтыб тургъандыла". Былайда устаз юлгюге джомакъла келтиреди.

"Эл берген джомакъла деб а неге айтабыз? Къарачайда белгили элбер джомакъчы Алийланы Солтан деб барды. Мен сизге аны эл берген джомакъны юсюнден айтханын айтайым: "Биреу биреуге бир джомакъны айтыб, тынгылагъан адам аны билалмаса, ол айтхан адамгъа эл неда тийре бериб, джууабын алай айтдырады", - дейди бизни сыйлы элбер джомакъчыбыз Алийланы Солтан. Сора юлгюге быллай эл берген джомакъны айтады:

Тынгылагъыз:

- Эл ашагъан эмеген... Билчи, не затды?
- Бёрю болурму?
- Огъай.
- Айю болурму?
- Огъай.
- Сарыубек болурму?
- Огъай.
- Сора билмейме, кесинг айт.
- Эл берсенг - айтырма.
- Къайсы элни берейим?
- Суйген элинги бер.
- Учкуланны береме.
- Учкуланны игилиги - ашхылыгъы - мени, аманлыгъы - ташны, тауну, ол да неди десенг - тирмен!

Сора устаз сабийле бла джомакъла айтышыб, бу оюнну аныгълатады, сора экинчи дерсе андан ары бегитеди. "Сабийле, орус тилде уа джомакълагъа не дейбиз?" - Эсигизге тюшкюрюгюз: къаллай джомакъчыкъла билебиз орусча уа?" Быллай соруула да шахар школада теманы иги бегитедиле. Ма быллай халда барыргъа боллукъдула ушакъ дерсле.

ДЕРСЛЕГЕ ТЕМАЛА, АЛА БЛА БАЙЛАМЛЫ СЁЗЛЕ, ИШЛЕ

1. "Танышайыкъ" - I сагъат. Танышыу бла, саламлашыу бла байламлы сёзле. Сабийле атларын, тукъумларын къарачайча айтыргъа юренедиле, аталарыны - аналарыны атларын айтадыла, бири - бири бла эм устаз бла танышадыла. келген заманда эм кетген заманда саламлашыргъа юренедиле.

Сёзле: ат, тукъум, танышайыкъ, саламлашыу, салам, салам - келам, устазны аты, къайсы орам, Къасайланы Осман атлы орам. джашаргъа, сау къалыгъыз, сау- эсен кёрюшейик, жон ашхы болсун, эртден ашхы болсун, ингир ашхы болсун, не эте турасыз? д.а.к.

2. "Ана тилим" - I сагъат. Къарачай тилни юсюнден ушакъ. Сабийле ана тилге къалай къарайдыла? Юйлеринде ана тилде сёлешмедиле? Таурух айтыламыды, джыр джырланамыды? " Мен ана тилни нек сюеме" деген хапарчыкъла айтсынла.

Сёзле. Анамы сюеме. Къарачай тил анам сёлешген тилди. Мен ана тилими сюеме. Къарачайча сёлеширге. Таурух айтыргъа. Эл берген джомакъла. Къарт атам айтхан хапарла. "Мен тегерекде не кёреме" деген хапарчыкъла айтсынла.

Боташланы Абидат. "Ана тилим" - устаз окъуйду, хапарлайды.

Нарт сёзле. "Тил джюреке джол ишлейди". "Тилин суймеген джуртун суймейди".

3. "Таурух айтайыкъ" - I сагъат. Устаз таурухну юсюнден хапар айтады. Сабийле таурухдан не биледиле? Юйде алагъа таурух ким айтады? Ким айтыр таурух? Сабийле билгенчиклерин айтадыла.

Таурухла. Устаз окъуйду, хапарлайды. Сабийлеге айтдырады. Нарт сёз. "Тюзлюк тюзде къалмаз", таурух бла байлаб, магъанасын ангълатыргъа.

4. "Дуркъула, дыгъыла" - I сагъат. Сабийлени санларын чыныкъдыргъан бла байламлы оюнладыла.

"Джоу-джоу-джоу ала". "Дуркъу-дуркъу". Сабийлеге эджиклеб окъуб, айландырыб окъуб, азбар айтыргъа юретирге. Ангълашынмагъан сёзлени айырыб айтыргъа. Сабийлени, текстлени хайырландыра, бири бири бла ойнатыргъа.

5. "Келигиз ойнайыкъ" - I сагъат. Къарачай сабий оюнланы юсюнден ушакъ, ала бла байламлы сёзле. Бугъунчакъла. Гинджи ойнагъан. Хойнух ойнагъан. Тегерек оюн. Оюнлада хайырландырыргъа текстлени оюн бла бирге азбар этерге. "Ой, тегерек, тегерек" бла хайырлана ойнатыргъа.

Оюн джомакъла: "Данг-дунг эте беземе, элни сафха тиземе",

"Урсанг, кьюуаныб ёрге чынгайды"?! - Тоб. "Бир кызым барды да, тилине джукъ салмайды?" - Гинджи.

6. "Джомакъ айтайыкъ" - I сагъат. Эл берген джомакъла. Устаз джомакъланы юсюнден хапар айтады. Тюзлюкню, кирсизликни, уллулагъа болушууну, джумуш этиуню, адебни, намысны юсюнден нарт сёзле бла ишлейди.

Джомакъ айтыуда эл неда тийре бериуню юретеди. Белгили джомакъчы Алийланы Солтанны быллай юлгюсюн келтиреди: "Биреу биреуге бир джомакъны айтыб, тынгылагъан адам аны билалмаса, айтхан адамгъа эл неда тийре бериб, джууабын алай айтдырады".

Сёз ючюн:

- Эл ашагъан эмеген... Билчи, не затды?
- Бёрю болурму?
- Огъай.
- Айю болурму?
- Огъай.
- Сарыубек болурму?
- Огъай.
- Сора билмейме, кесинг айт.
- Эл берсенг - айтырма.
- Къайсы элни берейим?
- Сюйген элинги бер.
- Учкуланны береме.
- Учкуланны игилиги - ашхылыгъы-мени, аманлыгъы ташдан, тауден кери, ол да неди десенг: тирмен!

7. "Окьюу-билим" - I сагъат, тема бла байламлы сёзле. Школубуз, уллу классла, устазыбыз, парта, тенгчигим, азбар этерге, окъургъа, джазаргъа, соруугъа джууаб берирге, кылыкъ этмезге, переменада солургъа, тетрадым, ручкам, дерс башланды.

Нарт сёзле. "Билек бирни джыгъар, билим мингни джыгъар". "Билим алгындан багъалы". "Билим къая тешер". Джомакъ: "Къалау, къалау тешекле, аны билмеген - эшекле". "Таууш этмей сёлешген, халкъгъа акъыл юлешген", - китаб.

Переменада ойнаргъа текстлени юретиу: "Бирем - бирем". Устаз переменада чыгъыб сабийле бла ойнайды.

8. "Бизни юйюбюз бла юйдегиз" - 2 сагъат. Юйюбюз Къарча атлы орамдады. Уллу юй, аш юй, юй, от юй, отджагъа, къарт атамы юйю, къонакъ юй, мени комнатам, атам, анам, уллу къарнашым, уллу эгечим, гитче къарнашым, гитче эгечим, къарт анам, арбаз, гокка хансла, атам малчыды, телевизор, эски джу-

угъан машина, сют машина, юйде оноу, уллу, гитче, эртде къобаргъа, ийнек сауаргъа, тауукълагъа аш берирге.

Кечерукъланы Б. "Джуджекчик", устаз окъуйду, хапарлайды.
Тилбургъуч "Бара - бара баз табдым" - устаз окъуйду, хапарлайды.

Нарт сёз: "Уллу айтханны этмеген - уллаймаз"

9. "Биз уллулагъа болушабыз" - I сагъат, сабийле бла ушакъ.
Сёзле: юйде джумуш, арбаз, сибирирге, джууаргъа, суу алыргъа, аш берирге, къумгъаннга суу къуяргъа, намазлыкъны берирге, къарт атама тепси салыргъа, къойланы къютерге, баугъа джыяргъа, гокка ханслагъа суу къуяргъа, итиу урургъа, аякъ кийимлени джууаргъа, тепсини джарашдырыргъа.

Кечерукъланы Б. "Суу бёрекле эте" - устаз окъуйду, хапарлайды.

10. "Санаргъа юренебиз" - I сагъат. Бирден оннга дери, ондан джыйырмагъа дери санатыргъа. Санланы атларын сабийлеге ангълаыргъа - бир, эки, юч... Ненча? Санай билемисе? Саначы! Санау джомакъла:

1. "Юйню ичинде тёрт киштик, хар мюйюшде - бирер киштик. Хар киштикге ючюшер киштик къараб турадыла. Кишгикле бары ненчадыла? - Тёрт. "Мен да, сен да, экибиз да ненча болабыз? - эки.

"Бирден - билеу" деген тилбургъучну аууздан азбар этдирирге", "Бирде - бешик" деген текстни окъургъа, магъанасын ангълатыргъа.

Байрамукъланы Ф. "Тергеу" - назмуну окъуб, магъанасы бла ушакъ этерге.

2. "Ашарыкъла, сауутла" - I сагъат. Ала бла байламлы сёзле, сёзгутушла. Хычын къалай этиледиди? Неден этиледиди? Сохта, джерме, тузлукъ, баста, как, шорпа, къакъ эт. Къазан, чоюн, таба, челек, къалакъ, къашыкъ, чолпу. Элбер джомакъла: "Узункуйрукъ Наурусхан, къазандагъын тауусхан" - Ол неди? "Терек башында къызыл чыпчыкъ", ол неди? - Шибижи. Кечерукъланы Б. "Усталыкъ", устаз окъуйду эм хапарлайды.

"Ары джаны - акъ къая,

Бери джан - акъ къая,

Ортасында - сары мая"? - Гаккы.

Бир къуба ёгюзюм барды да, кёлпюрмесенг, къобмайды? - Гырджын. - Биз-биз биз эдик, бирер ариу къыз эдик, отджагъагъа тизидик, бирем - бирем юзюлдюк" - Хычинла. "Гюппе айлана келбиз" деген текстни табыб, сабийлеге окъуу, хапарлау.

13. "Юй хайыуанла бла джаныуарла" - I сагъат. Аланы атлары, суратлары. Бостанланы Х. "Къозучукъ". Семенланы А.

"Къара кишиу", окъурагъа, аууздан азбар этерге. Джомакъла:
"Къартасы кыыр - кыыр эте, джалкъасы - джыр - джыр эте" - ат.

Элбер джомакъ. "Кийим болама, скойом болама, ашарыкъ болама, ичерик болама, алтын болама, кюмюш болама, эки джыйырма юлюш болама, къараб турмасанг, къотур болама" - къой.

"Ингичге - ингичге аяклары,

Къара - къара туяклары.

Узун - узун джаяклары" - Джур.

"Отджагъада къумгъан, кѣзчюклерин

Джумгъан" - киштик

"Къарны ач, кѣлю токъ" - Аслан.

"Сыртда айланган кызылжѣз" - Бѣрю.

"Сыртда сууукъ сюрюучю,

Сууукъ юйге кириучю" - Бѣрю.

"Суу ызында ийнели кыппа" - Кирпи.

14. "Къанатлыла, чыпчыкъла - I сагъат, аланы атлары, суратлары. "Къаргъа бла балалары" деген таурухну окъургъа, хапарларгъа. Кечерукъланы Б. "Азат этиу" - окъургъа, хапарларгъа.

1. Башы таракъ - кыуругъу оракъ" - Гугурукку.

15. "Затланы бетлери эм ѳлчемле" - I сагъат: акъ, къара, кѣк, боз, мор, бир эли, бир къарыш, акъсылдым. Кечерукъланы Б. "Кызыл, сары, джашил". Устаз окъуйду, хапарлайды.

Бет джууаргъа, сапын, юй джыаргъа, орун джыаргъа, сауут джууаргъа, дагъыда керекли сѣзлени табаргъа.

16. "Кирсиз бла кирли" - I сагъат, керекли сѣзлени табаргъа. Байрамкъулланы Ф. "Эринчек Байдыу", устаз окъуйду, хапарлайды.

17. "Адамны саны эм халы" - I сагъат. Мангълай, джауорун, имбаш, сырт, джелке, тобукъ, кѣжорек, къарын, саулукъ, тамакъ ауруу, къарын ауруу. Шаманланы М. "Зарядка".

18. "Табигъат" - I сагъат. Кечерукъланы Б. "Шайтан джел". Байрамкъулланы Ф. "Джылыны чаклары". Устаз окъуйду, хапарлайды.

Табигъатны юсюнден элбер джомакъла:

"Сыртда сууукъ сюрюучю, сызгырыб юйге кириучю" - Боран.

"Къангасыз - чюйсюз кѣпюр ишледим" - Буз.

"Бир джабыуум барды да, джайсам, Кюнню джабады" - Булут.

"Бир сууагъачым барды да, ѳрге тагъылгъанды да алалмай-ма" - Джанкъылыч.

"Келгинчи, сакълайдыла, келсе къачадыла" - Джангур.

19. "Кюн. Ай. Джулдузла" - I сагъат, Аланы юсюнден элбер

джомакыла. Кечерукъланы Б. "Зухрачъкыны кыйгъсы", - окъургъа, хапарларгъа. "Джетегейле" деген тилбургъуч.

20. "Джаз" - 1 сагъат. Тилбургъучла: "Джау, джау, джаным, джау", "Джанкъоз чыкъды Тотур айда...", окъургъа, хапарларгъа.

21. "Джай" - 1 сагъат. Кечерукъланы Б. "Кетме, джай". Окъургъа, хапарларгъа. "Джоу, джоу, джоу ала" - эки-юч кере окъургъа, азбар этерге.

22. "Къач" - 1 сагъат. Тилбургъуч: "Къакъ-къакъ къаргъала". Абайханланы Н. "Көгет бачха".

"Джер тубюнде кызыл кёсеу" - Быхы.

"Бир кызым барды да, анга къарагъан джылагъан этеди" - Сохан.

"Тёб - тегерек тоб кибики,

Ичи кызыл от кибики" - харбуз.

"Бир кызым барды да, Кюнден кёзюн алмай ёседи". - Чёплеу.

Суратла бла ишлерге. Көгетлени суратчыкъларын салдырыргъа, атларын айтдырыргъа. Джюзюм, дугъум, джилек, джемиш (ягода), залькыльды (азалия), ракитник, зюдюр (ежевика), илиниучо чыгъана, ит джюзюм (паслен), кызыл шкилди (брусника), къара шкилди (смородина), къарагёген (герновик), муртху (калина), мурса (крапива), наша (огурец), эрик (слива), сары эрик (алыча), сызгырыучу (колокольчик).

23. "Кыыш" - 1 сагъат. Тилбургъуч: "Ой юшподюм, юшподюм" кыйтарыб окъургъа, сабийлеге эджиклетирге "Хойнухчук". Кечерукъланы Б. "Джау, джау, джабалакъ", - окъургъа, хапарларгъа.

24. "Мени туугъан джуртум" - 1 сагъат. Нарт сёз: "Джигит - туугъан джерине, хомух - тойгъан джерине". Боташланы И. "Мен айранчы джашчыкъма". Сабийлени туугъан джуртну юсюнден сёлешдирирге.

25. "Иги неди, аман неди?" - 1 Сагъат, Хубийланы О. "Игилик" устазны ауузундан азбар этерге, "Тенгиз тузлу некди?" (таурух). Абайханланы Н. "Автобусада". Окъургъа, хапарларгъа. Сабийлени игини, аманны юсюнден сёлешдирирге.

26. "Гокка хансла" - 1 сагъат. Гокка хансланы атларын айтыргъа, суратла бла ишлерге. Шаманланы М. "Бапаханчыкъ", окъургъа, хапарларгъа, бапахан (одуванчик), гюльханий (тюльпан), джанкъоз (подснежник), къачхач (мак), одал чапракъ (мать - и - мачеха), раса (папоротник), сары чыгъана (облепиха), чырмауукъ ханс (вьюн), чеббаш ханс (костер), чыпчыкъкёз (жасмин);

"Экскурсияла" - 2 сагъат. Табигъат бла байламлы гемаланы окъугъан кёзюуде. Хансланы көгетлени, тереклени танытыргъа.

Капа : 5670

НАЦИОНАЛЬНАЯ БИБЛИОТЕКА

КАРАЧАЕВО-ЧЕРКЕЗСКОЙ

II. ХАРИФ ТАНЫРГЪА ЮРЕТИУ: НОЯБРЬ, ДЕКАБРЬ, ЯНВАРЬ, ФЕВРАЛЬ, МАРТ - 60 САГЪАТ.

Белгилисича, бу кёзюуде устаз джети джылдан атлагъан сабийле бла ишлейди. Былайда окъутуу иш сабийлени эндиге дери алгъан билимлерине таянса табды. Алай демеклик, шахарда ёсген сабийле бу кёзюуге орус тилде хариф таныб бошагъандыла (сабий садпала эм бу джылны алпындан башлаб), аны бла бирге быйыл ана тилден дерслеринде тилге айландырыу иш бардырылгъанды. Бу болумну эсге ала, устаз къарачай тилде хариф таныгыу ишни башлайды. Бизни алфавитибиз орус тилни алфавитини тамалында къуралгъаны себебли, хариф таныгыуну башында айтылгъан болумну хайырландыра бардырыгъа таблыкъ барды. Алай демеклик, эки алфавитде харифлени кёбюсю бирча болгъанларын хайырландыра, берилген заманны эсеблеб, къарачай харифлени таныгыугъа, заманны къысхартыргъа боллукъду. Аллай джорукъ шахар школлада окъугъан сабийлени тилге айландырыгъа кёб заман да, кёб таблыкъ да береди, алай бла тилге иги тырмашыб, андан ары аны сюйюб окъургъа себеб болады.

Хариф таныгыу иш юч бёлюмге бёлюнюрге боллукъду.

I. Сабийле орус тилден билиб бошагъан:

А. Ачыкъ харифле: а, у, о, э, и, ы, ё, ю, я.

Б. Къысыкъ харифле: б, в, г, д, ж, з, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ц, ш, щ.

Бу харифле бла танышыу эм ала бла ишлеу ноябрны I - ден башлаб, февралны ортасына дери барады, алай демеклик - 42 сагъат.

Сёзсюз да, иш былайда "Харифле" китаб бла барады, алай а устазны эси бу харифлени орус тил бла къарачай тилде бирча болгъанларын ангылагыугъа бек бёлюнюрге керекди, сабийле бла бирге бу харифлени тюз айта, тюз джаза билгенлерин (ала орус прописле бла ишлеб келгендиле, ол себебден харифлени тюз джазыу ишге кёб заман кетермей) эслерине тюзюрюу, ызлары бла сёзле къурау, аланы бёле билтиу халда ишлерге тыйыншлыды, сёз ючюн, кесилген харифлени да хайырландыра.

Къысхасы, сабийле орус тилде эндиге дери билиб келген харифлеге къарачай тилни дерслеринде джангыдан юретиб, кёб заманны кетериге керек тюлдю.

II. Сабийле эндиге дери билмеген тауушла эм харифле: дж, къ, гъ, нг, у (къысха). Бу харифле бла танышыу эм ала бла ишлеу февралны 15 - ден башлаб, мартны аягына дери барады - 18 сагъат.

Харифлеге юретиу кёзюуде, бир къауум харифле орусча да, къарачайча да бирча болгъанлыкъгъа, къарачай тилде джюрюген заманда бир къауум энчиликлерин да эсге ала, алада теренирек тохтаргъа керекди: е, ё, ю, я. Харифлени таныгъандан сора

"Сау кьалыгъыз, харифле" деген байрам дерсни бардырыргъа Гочияланы Софьяны "А - дан башлаб алгъышым" деген чыгъармасын хайырландыргъа боллукъду.

ХАРИФЛЕДЕН СОРА ОКЪУУ БЛА ДЖАЗЫУ -21 САГЪАТ (АПРЕЛЬ, МАЙ)

1. Бу кёзюде иш тил ёсдюрюу бла байламлы барады. Былайда белгили джорукъла: сёзлени окъуб, магъаналарын ангълау, сёзледен айтымчыкъла къурау, сёзлени бёлкомлеге тюз юлеше билиу. Айтылгъан тауушланы бири - биринден айыра билиу. Ол тауушла бла джангы сёзле къурау, сёзлени тюз окъуу, окъууда паузаны, соруу, кёлпюртюу интонацияланы сакълау. Окъулгъан хапарчыкъланы кеслерини сёзлери бла айтдырыу, тегерекде кёрген затларыны юсюнден хапарчыкъла къурау - 5 сагъат.

2. Джазыу ишледен быланы теджерге боллукъду: джазма бла басма шрифтлини танытыу; кьангада сёзлени джазыб алыу; улту, гитче харифлени тюз джюрютюу ишле; сёзлени бёлкомлеге бёлбюб джазыу, юч-тёрт сёзден къуралгъан айтымланы кьангадан джазыб алыу; аллай айтымланы китабдан джазыб алыу; юч-тёрт айтымдан хапарчыкъла къураб джазыу; 10-12 сёзден къуралгъан диктантчыкъла джазыу д.а.к.- 5 сагъат.

3. Тил ёсдюрюу ишле - 10 сагъат. Джылны алпында аууздан билген тилбургъучланы эм авторну текстлери бла танышыргъа - сабийлеге окъутургъа, окъуб азбар этерге, ол чыгъармала бла сурат салыб ишлерге. Аллай текстлени устаз кеси сайларгъа да боллукъду. Биз теджейбиз: "Билдим - билдим биляча", "Бирден-биреу", "Къакъ - къакъ - къаргъала", "Бап - бап - баппахан", "Сабан чыпчыкъ", Семенланы А. " Къара кишиу", "Къолан атым", Шахмурзаланы С. "Къоянчыкъ", Кечерукъланы Б. "Эсличик".

Бу темала энчи белгиленедиле:

1. "Анама саугъа" деген темада 8-чи Март бла байламлы хапарчыкъла, назмула, нарт сёзле - 1 сагъат.

2. "Джуддузлагъа джол ачханла" - космонавтладан хапар айтыргъа, назму окъургъа - 1 сагъат.

3. "Хорламны кюню " - хапарла, назмула окъуладыла - 1 сагъат ("Харифле китабдан").

ЭКИНЧИ КЛАСС

ДЖАЗЫУ, ОКЪУУ, ТИЛ ЁСДЮРЮУ
Джылда - 105 сагъат; ыйыкъда - 3 сагъат

Классда 8-ден - 9 джылгъа баргъан сабийледиле. Биринчи классда ауздан тилге айлангандыла, хариф таныгандыла. Аны тамалында экинчи классда джазмагъа, тюз джазаргъа терен тырмашыб, джазма навыкларын бегитирге керекдиле. Окъуу, тил ёсдюрюу дерследе тюз, кесгин окъургъа, сёзлени тюз байлай билирге эм окъууда, сёлешиуде паузаны, интонацияны сакъларгъа юренирге керекдиле. Окъулгъан назму текстлени азбар этерге юренирге, сурат бла ишлерге юренирге (анга берилген сёзледен хапар къуаргъа), окъулгъанны кеслерини сёзлери бла айтыргъа, тегерекде затладан, табигъатда кёрген, сынагъан затларыны юсюнден хапарчыкъла къуаргъа. Аны бла бирге окъуу дерследе окъулгъанны магъанасы бла ишлерге, хар окъулгъан чыгъармадан халиге, сезимге, оюмгъа джораланган затла бла юретиу ишни бардырыргъа. Эсге салабыз: была экинчи классда окъутууну баш джолларыдыла.

І. ДЖАЗЫУ - ТЮЗ ДЖАЗЫУ - 35 САГЪАТ, ЫЙЫКЪДА - 1 САГЪАТ

1. Къайтарыугъа - джазма ишлеге - 3 сагъат.

Уллу, гитче харифлени тюз джюрютюу; джазма, басма шрифтлени айыра билиу; къангада сёзлени джазыб алыу; сёзлени беломлеге белоб джазыу; китабдан къысха хапарчыкъла, айтымчыкъла джазыб алыу; юч -тёрт айтымдан къураб, хапарчыкъла джазыу д.а.к.

2. Джангы джазма ишле, 3 сагъат.

Харифлени бири бирине тюз джалгъау эм джазыу ишле; къангадан айтымланы джазыб алыу; китабдан айтымланы джазыб алыу; айтымны аллында, адамланы атларында уллу харифни джюрютюлююу; сёздеде джетмеген харифлени сала джазыу; 10-15 сёзню устазны аузундан джазыу; суратха къараб, хапарчыкъла къурау эм аланы тетрадлагъа джазыу; кесилген харифледен ай-

тымла кьурау; ким? не? деген соруулагъа джууаб сёзле джазыу; сёзлени тюз джазыугъа диктант; айтымладан кьуралгъан диктант д.а.к ишле.

3. Тауушла бла харифле - 18 сагъат.

1) Ачыкъ эмда тунакы тауушла - 3 сагъат (ангылатыу, сёздеде танытыу)

2) Сёзню бёлмлеге юлешиниую. Сёзню кёчюрюу - 2 сагъат.

3) ачыкъ тауушла бла харифле - 3 сагъат (ангылатыу, сёздеде танытыу)

4) Тунакы тауушла бла харифле - 3 сагъат (ангылатыу, сёздеде танытыу)

5) Зынгырдауукъ бла сангырау тунакыла - 3 сагъат (ангылатыу, сёздеде танытыу)

6) Къаты (ъ) бла джумушакъ (ь) белгилени джазылыулары - 2 сагъат (ангылатыу, сёздеде танытыу)

7) Басым. Эки бёлмлю сёздеде басымны таба билиу (турма - тур-ма, бурма - бур-ма) - 2 сагъат.

4. Сёз - 5 сагъат.

1) Ким? не? деген соруулагъа джууаб берген сёзле - 1 сагъат.

2) Не этеди? не этгенди? деген соруулагъа джууаб этген сёзле - 1 сагъат.

3) Къаллай? деген соруугъа джууаб этген сёзле - 1 сагъат.

4) Къалай? Къачан? Къайда? деген соруугъа джууаб этген сёзле - 1 сагъат.

5) Ненча? Ненчанчы? деген соруулагъа джууаб этген сёзле - 1 сагъат.

5. Айтым - 4 сагъат.

1) Айтым бла шагъырей этиу - 2 сагъат.

2) Айтымны къауумлары - 2 сагъат.

Тил ёсдюрюу ишле - 10 сагъат.

1) Соруулагъа джууаб эте джазаргъа.

2) Суратдан хапар кьураб джазаргъа.

3) Джазылгъанлары айтылгъанларындан башхаракъ сёзлени табыб джазыу (тондан, менден, толкъунла д.а.к.)

4) Гитче изложеничикле джаздырыу д.а.к.

II. ОКЪУУ БЛА ТИЛ ЁСДЮРЮУ

Джылда - 58 сагъат, ыйыкъда - 2 сагъат.

Былайда баш методика джорукъла быладыла.

Ишни асламысы сабийлени тил байлыкъларын ёсдюрюуге джораланады, баш борч: сабийлени тюз сёлеширге, байламлы

хапарлаугъа юретиудю. Окъургъа берилген материал кёбюсюне эл школлагъа аталгъан окъуу китабдан алынады. Аны бла бирге сабийлеге аталгъан китабчыкъла да хайырландырыладыла. Устазга бу борчла теджелинедиле: 1) Дерседе сабийлени кёбюрек окъутургъа, окъуу дараджаларын таймай ёсдюре барыргъа. 2) Окъугъан заманда сёзлени тауушларын ачыкъ, кесгин чыгъарыу мадарланы хайырландырыргъа. Ол мурат бла хар сёзде тауушланы тюз айтдырыргъа, окъугъан, хапарлагъан заманда сёзню аллын эшитдирмей, аягъын джудтуруб, кыйыныракъ харифлени тауушларын чалдырыб, сабийни тили айланмай кыйнала эсе, устаз сакъ тынгылаб, халатын, джангылычын тюзетиб, сёзлени кеси айландырыб ачыкъ, кесгин айтыб, сабийлеге къайтарыб айтдырыб ишлерге керекди. Былайда сёзлени бири - бирине тюз джалгъау иш да унутулургъа керек тюлдю. 3) Соруу - джууаблау джорукъну магъанасы да былайда уллуду, андан башланады сабийлени хапарлау навыйкларыны ёсюю. 4) Чыгъарманы окъугъан заманда артыкъ магъаналы неда артыкъ ариу тил бла джазылгъан джерин айландырыб окъуу эм сабийлеге окъутуу, таб джарашхан сёз тутушлагъа эм кесеклеге эс бёлюу - бу затла да эсде болургъа керекдиле. 5) Экинчи класда окъугъан сабийле джылыны аягъына сурат бла ишлерге юренедиле. Былайда амалсыз керекли иш: республиканы суратчыларыны суратлары бла танышдырыу башланады - бу суратладан сабийле туугъан джуртлары бла бегирек таныша барлыкъдыла. Иш суратны юсюнден хапарлау бла 3-5 айтымдан къуралгъан текстчикле джаргъа тырмашдырыргъа борчлуду.

Окъутууну юретиу борчлары бу темала бла байламлыды: 1) Ана тилим - Джарыкъ Кюнюм; 2) Таурухла, тилбургучла, нарт сёзле, джомакъла; 3) Джылыны кесеклери: къач, къыш, джаз, джай (кюз); 4) Тауларыбыз, элерибиз, сууларыбыз; 5) Джаныуарла, хайуанла-адамны шохлары; 6) Ата - бабаларыбызны джашауларындан; 7) Ата джуртубуз элибизден башланады; 8) Иги неди, аман неди? 9) Бизни юйдегибиз; 10) Тазалыкъ - саулукъду; 11) Хош келдинг, Акъмыйыкъ! 12) Тенглик 13) Ишлеменген - тишлемез; 14) Уллу Ата джуртубуз - Россия; 15) Джаз келди; 16) Хорламны Кюню.

Бу темаланы хар чыгъарманы окъугъан заманда эсде тутаргъа керекди, чыгъарманы магъанасы бла байлай, бегитирге керекди.

ОКЪУЛЛУКЪ ЧЫГЪАРМАЛА

1. Ана тилими - анамыча сюеме. Устазны ушагъы. Ана тилни юсюнден нарт сёзле - 1 сагъат.

2. Сюйюнчланы А. "Ана тилим" - окъургъа, хапарларгъа - 1 с.

3. Байрамукъланы Х. "Школгъа барама", окъургъа, хапарларгъа. Билимни юсюнден нарт сёзле - 1 сагъат.
4. Биринчи классдан билген тилбургъучланы къайтарыу. устазны сайлагъаны бла 2 тилбургъучну азбар этюу - 2 сагъат.
5. Джомакъланы дерси - 1 сагъат.
6. Джаубаланы Х. "Кюз артында", окъургъа, хапарларгъа - 1 сагъат.
7. Кечерукъланы Б. "Атын айтчы?", окъургъа, хапарларгъа - 1 сагъат.
8. Суююнчланы А. "Агъач къоянчыкъ", окъургъа, хапарларгъа - 1 сагъат.
9. Къач табигъатны юсюнден сурат бла ишлеу, диафильм кёргозюу - 1 сагъат.
10. Къаракетланы И. "Минги Тауду ариулукъну анасы" (юзюк) Устаз къайтарыб окъуйду, хапарлайды, азбар этерге хазырлайды - 1 сагъат.
11. Джаныуарланы, хайуанланы эм къанатлыланы юсюнден халкъ айтыула, тилбургъучла: "Уммола келе, келе...", "Тауукъ, не табдынг?" Окъургъа, азбар этерге. - 2 сагъат.
12. Кечерукъланы Б. "Эчкичикле", окъургъа, хапарларгъа - 1 сагъат.
13. Чотчаланы М. "Чубар тауукъчукъ", окъургъа, хапарларгъа - 1 сагъат.
14. Семенланы А. "Сары теке", окъургъа, хапарларгъа, азбар этерге. - 1 сагъат.
15. Чотчаланы Ш. "Мени элим", окъургъа, хапарларгъа - 1 сагъат.
16. Туугъан джуртну юсюнден нарт сёзле бла ишлеу - 1 сагъат.
17. Хубийланы О. "Игилик". Окъуб ангълатьыргъа. Азбар этерге - 1 сагъат.
18. "Ой бир джашчыкъ, бир джашчыкъ", халкъдан. Окъургъа, хапарларгъа - 1 сагъат.
19. Кечерукъланы Б. "Эсличик", окъургъа, хапарларгъа - 1 сагъат.
20. Джулабланы Ю. "Чомарт къызчыкъ", окъургъа, хапарларгъа - 1 сагъат.
21. Игини, аманны юсюнден нарт сёзле табыб, тетрадлагъа джаздырыргъа - 1 сагъат.
22. Абайханланы Н. "Гурт тауукъ", окъургъа, хапарларгъа - 1 сагъат.
23. "Къаргъа бла балалары" (таурух) окъургъа, хапарларгъа - 1 сагъат.
24. "Мен атама, анама болушама". Аууздан хапарчыкъла къурау, юйде тетрадлагъа джазыб келиу - 1 сагъат.

25. Байрамкыккланы Ф. "Эринчек Байдыу". Окъургъа, хапарларгъа.
26. "Джангы джылгъа джарыкъ тюбейик". Устаз ушакъ этеди. Боташланы А. - "Буз акка" - 1 сагъат.
27. Кечерукъланы Б. "Той барады чегетде", окъургъа, джангы джыл бла байламлы хапарларгъа - 1 сагъат.
28. "Ой, юшюдом, юшюдом", эсге тюшюрюу, джангыдан окъуу, азбар этиу" - 1 сагъат.
29. "Джазгъы ишинги кыш башла" деген нарт сѣзнь къалай ангылайсыз? Хапарчыкъла джаздырыгъа - 1 сагъат.
30. Тенгликни юсюнден ушакъ этиу - нарт сѣзле табыу, ала бла ишлеу - 2 сагъат.
31. Чотчаланы М. "Шонай бла Данай" (юзюк), окъургъа, хапарларгъа - 1 сагъат.
32. Сююнчланы А. "Къарачайгъа джыр", окъургъа, хапарларгъа - 1 сагъат.
33. Урунууну юсюнден нарт сѣзле табыб, ала бла ишлерге - 2 сагъат.
34. "Джоу - джоу - джоу ала", окъуб, магъанасын ачыкъларгъа. Азбар этерге - 1 сагъат.
35. Семенланы А. "Къолан атым", окъургъа, азбар этерге - 2 сагъат.
36. Къобанланы А. "Къойчу", окъургъа, хапарларгъа - 1 сагъат.
37. "Бизни тукъумда белгили адамла". Устаз сабийлеге айтдырады, юлеринден хапар сордурады, дерсе хапарчыкъла джаздырады - 2 сагъат.
38. Къагъыйланы Н. "Къарча ким болгъанды? Окъургъа, хапарларгъа - 1 сагъат.
39. Мамчуланы Д. "Махтау къагъыт", окъургъа, хапарларгъа.
40. "Джангкъоз чыкъды Тотур айда", окъургъа, ангылатыргъа, азбер этерге.
41. Биджиланы А. "Къыш кетди, джай келди", окъургъа, хапарларгъа.
42. Кечерукъланы Б. "Зухрачыкъны къайгъысы", окъургъа, хапарларгъа - 1 сагъат.
43. Сылпагъарланы К. "Байрам", окъургъа, хапарларгъа - 1 сагъат.
44. Къарачай суратчыланы джазгъы табигъатны юсюнден суратлары бла ишлеу - 1 сагъат.
45. Абайханланы Н. "Тас болгъан орден". Окъургъа, хапарларгъа - 51.
46. Кечерукъланы Б. "Атымасын окъ", окъургъа, хапарларгъа - 52.

Ю Ч Ю Н Ч Ю К Л А С С

1. ТЮЗ ДЖАЗЫУ, ГРАММАТИКА, ТИЛ ЁСДЮРЮУ. (ДЖЫЛДА 35 САГЪАТ, ЫЙЫКЪДА 1 САГЪАТ)

Окьутуу алпында айтылган бир талай методика борчлагъа таяныб бардырылады. Аны ахыр джетишими тюз джазыу бла баш грамматика джорукъланы эсде бегитиу, сабийлени джазма навькларын чемерлендириу бла байламлыды. Алай димеклик, тилни теориясын терен билдириу борч 5-9 класлагъа тежеледи - ол зат сынгар ал класлада сагъатланы азлыгы бла байламлы туйюл, 8-9 джыл болган сабийлени сезимлерин аяу бла байламлыды. Бу класда теориядан билим кысха, кесгин, эсге кыйын тиймеген джорукъланы сингдириу халда кьуралады. Джазыу ишле тюрлю - тюрлю болурга керекдиле. Бу ишлеге джангы кьошулукъ зат буду: джазма ишле тил ёсдюрюу джанына бегирек джораланадыла, сабийлени тюз джазарга юретген бла бирге творчество ангъларын ёсдюрюге тыйышлыды. Ол излемге кёре окьулган темала бла байламлы тюрлю - тюрлю тил ёсдюрюу ишле барырга керекдиле: сёз тутушланы устазны ауузундан тюз джазыу, сёзле бла сёз тутушла кьурау, беш, джети бош айтымдан кьуралган диктантла, тегерекде кёрген джашауларындан хапарчыкыла кьурау эм джазыу, кысха изложениечикле джазыу д.а.к.

Окьуллукъ темала.

1. Экинчи класда окьулганны кьайтарыу - 2 сагъат.

Тауушла бла харифле. Ачыкыла. Тунакыла. Уллу, гитче харифлени джазылыулары.

2. Тауушла бла харифле - 6 сагъат.

Сёзню ортасында, ахырында зынгырдауукыла бла сангыраулары тюз джазыу (тоб - тобу, чепкен, чыпчыкъ, баста, уста, сохта, эски, эчки д.а.к.).

Сангырау тунакылары зынгырдауукылагъа айланыулары (терек - береги, кьонакъ - кьонагъы).

Сёзню тамырында ч-ны ш-га айланыуу (агъач - агъашчы).

3. Сёз - 5 сагъат.

Сёзню тамыры бла аффикси. Бёлюм. Экиленнген тунакыла тубеген сёзле (акка, амма, исси дегенча). Аллай сёзлени кёчюрюю. Къысха у, й, ь, ь болгъан сёзлени тизгинден тизгиннге кёчюрюю.

Магъанасы джууукъ неда къаршчы болгъан сёзле (ариу - чырайлы; джау - душман; аман - иги, уллу - гитче).

ТИЛНИ КЕСЕКЛЕРИ

4. Тилни кесеклеринден хапар бериу - 21 сагъат.

5. Ат - 5 сагъат

Ким? не? деген соруулагъа джууаб этген сёзле (ал класслада окъулгъанны къайтарыу). Атны магъанасы. Энци эмда тукъум атла. Энци атлада уллу харифни джазылыуу. Атны санлада тюрлениую. Болушладан хапар бериу.

Сыфат - 4 сагъат.

6. Къаллай? нелляй? деген соруулагъа джууаб этген сёзлени къайтарыу. Сыфатны магъанасы. Сыфатны айтымда таба билиу. Сыфатны къауумлары. Сыфатла бла айтымла къурау, аланы джазыу.

7. Алмаш - 2 сагъат.

Алмашны магъанасы. Бетлеучю алмашла. Алмашла бла айтымла къурау, аланы джазыу.

8. Этим - 5 сагъат.

Не этеди? Не этгенди? не этерикди? деген соруулагъа джууаб этген сёзлени къайтарыу.

Этимни магъанасы. Этимни заманлары. Бусагъат, озгъан, болдукъ заман.

9. Айтым - 5 сагъат.

Айтымны юсюнден экинчи классда окъулгъанны къайтарыу.

Хапарлаучу, соруучу, кёлпюртюучю айтымла. Айтымда башчы бла хапарчы. Джайылмагъан бла джайылгъан айтымла. Джайылгъан айтымны сансыз членлери.

ОКЪУУ, ТИЛ ЁСДЮРЮУ (ДЖЫЛДА - 56 САГЪАТ, ЫЙЫКЪДА - 2 САГЪАТ)

Ючюнчю классны окъуу дерслеринде иш экинчи классда окъуу навькланы хайырландыра, аланы андан да ары чемерлендирирге джораланады. Бу классда шахар сабийле джылны аягъына бир минутха 25-35 сёзю болгъан текстни тюз, кесгин окъуй билирге керекдиле.

Окъугъан чыгъарманы хапарларгъа юренирге керекди. Керек болса, текстге план салыу ишге да тырмашдырыргъа тыйын-

шлыды. Окъугъан чыгъармаларындан бир затны артыкъ чемер суратлагъан сѣзлерин табыб, джангыдан окъуу навыклагъа да юретирге керекди. Назмуну, хапарны, улту чыгъармадан юзюкню бири биринден айыра билирге, д.а.к. ишле.

Окъуу дерседе эм магъаналы иш окъулгъан чыгъармаланы юсю бла юретиу ишлени бардырыуду. Ючюнчю классда юретиу ишлеге быллай темала теджедиле: 1) Ана тилни билирге, аны окъургъа талпыуларын ёсдюрюу, аны сюйдюрюу, сѣлеширге, джазаргъа талпырча этиу, творчество ишлеге тырмашдырыу. 2) Табигъатха соймекликни сингдириу, аны аяргъа, сакъларгъа юретиу. 3) Джылны чакъларындан кесгин билим бериу; джазны, джайны, къачны, къышны юсюнден чыгъармаланы окъугъан заманда адам бла табигъатны байламлы болгъанларын, адамны джерге, чегетге, суугъа, малгъа соймеклигин чертерге, урунуугъа соймеклигин, хазырлыгъын кѣргюзтюрге. 4) Чыгъармаланы кѣбюсюн "Сюеме сени, туугъан джуртум" деген тема бла байламлы окъургъа боллукъду. 5) Ара темаланы бири халиге, адебге, намысха, адамлыкъгъа юретиудю - бу затны бир дерседе да унутургъа боллукъ тюлдю - хар окъулгъан чыгъарманы бу тема бла байлай билирге керекди. 6) Ата джуртха соймеклик да дерселени баш темаларыны бириди, аны сабийлени туугъан джерлери бла, бизни республика бла, шахарларыбыз, эллерибиз, сууларыбыз, тауларыбыз бла байламлы юрете билирге керекди. 7) Ата джуртха соймеклик, аны джакъларгъа хазырлыкъ тарих бла байламлы окъулады, тарихде болгъан затланы юсю бла сабийлеге туугъан миллетлерине эм башха миллетлеге соймеклик иннетни сингдире барады. Эсге алыргъа: шахар школну классында окъугъан сабийлеге кѣб окъутургъа керекди окъуллукъ чыгъармаланы - дерседе да, юйде да.

Окъуллукъ чыгъармала

1. Гочияланы С. "Белляу сѣю анамы", окъургъа, азбар этерге.
2. Халкъдан: "Джулдуз джырчыкъ". Устаз Айдан, Кюнден. Джулдузладан хапар айтады.
3. Ортабайланы Т. "Тубанлы кѣл".
4. Джулабланы Ю. "Алгындан да багъалы" (таурух). Мюрзуюню юсюнден ушакъ.
5. Джаубаланы Х. "Къачда".
6. Джулабланы Ю. "Кѣгюрчюн бла будай бюртюкле". Окъургъа, хапарларгъа.
7. Лайпанланы Р. "Къачхы чегет".
8. Байрамкъулланы Ф. "Къачхы чегет".
9. Кечерукъланы Б. "Суусаб болгъан гоккала".

10. Семенланы С. "Минги Тау". Ал юч юзюкню азбар этерге.
11. Хубийланы Н. "Туугъан джер". Окъургъа, хапарларгъа.
12. Джаубаланы Х. "Сибил нартла" (юзюк).
13. Къулийланы Къ. "Ах, Чегемим".
14. Гочияланы С. "Орамыбызгъа келин келеди". Окъургъа, ушакъ этерге.
15. Адетлени дерси - 2 с.
16. Аппаланы Б. "Анам, кеч".
17. Джулабланы Ю. "Насыб".
18. Шидакъланы И. "Нек ауруду Акайчыкъ".
19. "Ой, юшюдом, юшюдом". Окъургъа, азбар этерге.
20. Хубийланы О. "Къар джауады". Окъургъа, хапарларгъа.
21. Кечерукъланы Б. "Той барады чегетде".
22. Урунууну юсюнден джомакъла бла ишлерге.
23. Джулабланы Ю. "Солдат".
24. Сюйюнчланы А. "Анам".
25. Къагъыланы Н. "Гошаях къала" - 2 с.
26. Хубийланы О. "Къарнаш юйюр" - 1 с.
27. Семенланы С. "Нек джашайма?"
28. Мокъланы М. "Етюрюкчю - тобчу"
29. Байрамкъуланы Ф. "Ойлашдырыу" Окъургъа, ушакъ бардырыгъа.
30. Шаманланы М. "Мен!... Мен!..." Хапарны окъургъа, ушакъ бардырыгъа.
31. Абайханланы Н. "Шыбыла". Окъурагъа, хапарларгъа.
32. Езденланы Альб. "Эркелетиу". Окъургъа, магъанасын джаз бла, кюн бла байлаб сюзерге.
33. Халкъдан: "Сары теке". Окъургъа, азбар этерге.
34. Таурухну дерси.
35. Сылпагъарланы К. Гитче позмачыкъ.
36. Хубийланы О. "Джарыкъ май".
37. Абайханланы Н. "Тас болгъан орден".
38. Кечерукъланы Б. "Ананы алгъышы".
Тил ёсдюрюю ишле - 10 сагъат.
Къарачай тилни дерслеринде тил ёсдюрюуден быллай ишле этиледиле:
1. Хапарлаучу, соруучу эм кёлтюртпюучю айтымла къураб джазаргъа.
2. План бла изложение джазыу (25-30 сёзден, устазны болушлугъу бла).
3. Суратха къараб, сочинение джазаргъа юрениу (устазны болушлугъу бла).
4. Сохталаны кеслерини джашауларындан, кёрген затларындан, экскурсиягъа баргъанларындан хапарчыкъла къураб джазаргъа.
5. Берилген сёзледен айтымла къураб джазаргъа (сёзле ал формалада бериледиле) д.а.к.

Т Е Р Т Ю Н Ч Ю К Л А С С

ГРАММАТИКА, ТЮЗ ДЖАЗЫУ, ТИЛ ЁСДЮРЮУ. ДЖЫЛДА 35 САГЪАТ. ЫЙЫКЪДА 1 САГЪАТ.

Тёртюнчю классда тилни окъутуугъа къошуллукъ затланы бири тилни кесеклеринден эм сёз къурау, сёз тюрлениу джорукъладан теренирек хапар бериудю (джалгъаныудан, джегилиуден дегенча). Тилни ат кесеклерини эм этимни тюрлениу формаларын тюз джазыугъа да терен эс белонеди. Айтым да ал класслада берилген билимге таяна, теренирек окъулады. Айтымны членлерин айырыугъа юретиледи. Айтым къурау иш иги кесек орун алады: джайылмагъан эм джайылгъан айтымла д.а.к. Муну бары бла бирге сабийлени творчество джаны бла ангыларын да, усталыкъларын да ёсдюрюу ишле орун табадъла: ала планчыкъла салыргъа, ала бла ишлерге юренедиле, соруу - джууаб ишлени бардырадыла, суратха къараб хапар къурау ишге тырмашадыла. Дерследе къысха хапарчыкъла, изложениеле джазыладыла.

1. Ал класслада окъулгъанны къайтарыу - 2 сагъат.

Зынгырдауукъла бла сангыраулары тюз джазыу. Сангырау тунакъланы зынгырдауукълагъа айланыулары. Сёзню тамырында ч-ны ш-гъа айланыуу.

2. Сёз - 5 сагъат.

Сёзде тамыр, аффикс. Бир тамырлы сёзле. Джангы сёзлени къуралыулары. Магъанасы джууукъ сёзле. Магъанасы къаршчы сёзле. Къош сёзле.

3. Ат - 4 сагъат.

Атны магъанасын къайтарыу. Тюз атла. Иелик атла. Болушла. Атланы джалгъаныулары.

4. Сыфат - 2 сагъат.

Сыфатны къауумлары. Сыфатланы тюрлениулерини.

5. Алмаш - 2 сагъат. Магъанасын къайтарыу. Алмашланы тюрлениулерини.

6. Санау - 2 сагъат.

Санауу магъанасы. Санчы санаула. Тизгинчи санаула. Санаулары тюз джазыу.

7. Сёзлеу - 2 сагъат.

Сёзлеуно магъанасы. Сёзлеуно къауумлары.

8. Этим - 5 сагъат.

Этимни магъанасын къайтарыу. Этимни джегилиюу, заманлада тюрлениую. Этимни бетледе, санлада тюрлениую.

9. Байламла, послелогла - 2 сагъат.

10. Бош айтым - 3 сагъат.

Айтымны тюрлөлөрин къайтарыу. Айтымны баш эм сансыз членлери. Айтымны бир тукъум членлери.

11. Къош айтым - 2 сагъат.

Къош айтымдан хапар бериу.

12. Айланыу - 2 сагъат.

Айланыудан хапар бериу. Айланыуна айтымда орну. Айланыуда тыйгъыч белгиле.

13. Туура сёз - 2 сагъат.

Туура сёзден хапар бериу. Туура сёзну текстде таба билиу.

Тил ёсдюрюу ишле - 8 сагъат.

1. Экишер хапарлаучу, соруучу, кёлтюрткюучю айтымла къуратыу.

2. Берилген план бла изложение джаздырыу.

3. Суратха къараб хапар къуаргъа.

4. "Бизни юйдегибиз" деген сочинение джаздырыу.

5. Элде джашагъан къарт анагъа - къарт атагъа письмо джаздырыу.

6. "Мени скойген китабчыгъым" деген темагъа изложение джаздырыу.

7. Текстден бош айтымланы джазыб алыу.

8. "Мен элде не кёрдом" деген хапар джаздырыу.

ОКЪУУ, ТИЛ ЁСДЮРЮУ

Джылда - 56 сагъат, Ыйыкъда - 2 сагъат.

Ишни ал класслагъа къошулдукъ башхалыгъы: устаз сабийлеге фольклордан, джазыучуланы юслеринден теренирек хапар бередиле, окъулгъан чыгъармалагъа багъа бериую теренирек этеди. Чыгъармаланы сейир джерлерин излетеди, тилни чемерлигин эслетеди. Ангъыламагъан сёзлери бла ишлейди, сёзлюкле бла хайырлана. Чыгъармаланы тарих бла байлау ишни бек теренлемей, орус тилде окъууну мардасында бардырады. Ал классладача, сёлешуу тилге, хапарлаугъа, сёзлени тюз, кесгин айтыугъа уллу эс беллонеди. Текстледе келтирилген нарт сёзле бла, фразеологизмле бла айырыб ишлейди, сабийле кеслерини тиллеринде джорютюрча этеди. Игини - аманна айырыу, адебге - намысха, халиге - джорукъгъа юретиу иш тохтаусуз барады.

Бу мадарла бла, алпында классдача, окъулган чыгъармала да хайырландырыладыла. Чыгъармала уа бу темала бла байламлыдыла:

1. Ана тилим - Джарыкъ кюнюм : Ана тилни юсюнден ушакъ - 1 сагъат; Гочияланы С.А. "Таулу сёзюм, татлы сёзюм" - окъургъа, хапарларгъа - 1 сагъат. .

2. Ата джуртум - туугъан джуртум: Хубийланы Осман "Атмаз", окъургъа, азбар этерге - 1 сагъат. Къагъыйланы Назифа "Мени алакёз анам", окъургъа, хапарларгъа - 2 сагъат.

3. Джай, къач: Хубийланы Н.А. "Джашил джай", окъургъа, хапарларгъа - 1 сагъат. Шаманланы М. "Джанкъылыч", окъургъа, хапарларгъа - 2 сагъат.

4. Табигъатны сакълау: Байзуллаланы А. "Табигъатны ышанлары", окъургъа, хапарларгъа - 1 сагъат; Батчаланы А.-М. "Къарышгачла", окъургъа, хапарларгъа - 1 сагъат; Гочияланы С.А. "Атха биринчи миннгеним", окъургъа, хапарларгъа - 2 сагъат.

5. Таулу сабийлени бурун джашауларындан: Батчаланы М.Х.-К. "Умарны сабий джыллары", окъургъа, хапарларгъа - 2 сагъат. Къагъыйланы Н.М. "Къанатлы Джумарыкъ", окъургъа, хапарларгъа - 2 сагъат.

6. Туугъан джерибизни тарихинден: Хубийланы О.А. "Пахмунгу зыраф этме", окъургъа, хапарларгъа - 2 сагъат.

7. Наргла - гуртла: Ортабайланы Р. А.-К. "Нартла - гуртла", окъургъа хапарларгъа - 2 сагъат; Нарт таурух "Сосуркъа бла эмеген", окъургъа, хапарларгъа - 1 сагъат.

8. Нарт сёзле. Джомакъла - 2 сагъат.

9. Къыш: Шаманланы М.Х. "Аджашхан къарчыкъ", окъургъа, хапарларгъа - 1 сагъат. Къулийланы Къ.Ш. "Балдраджюзню джырчыгъы", окъургъа, хапарларгъа - 1 сагъат. Сыспагъарланы К. "Айю бла къоян", - 1 сагъат.

10. Иги неди, аман неди? Семенланы С. "Бачха салган кюн къызчыкъгъа" окъургъа, хапарларгъа - 1 сагъат; Мечиланы К.Б. "Насихатла", окъургъа, хапарларгъа - 1 сагъат; Сюйюнчланы А.А. "Джангы джомакъла", окъургъа, хапарларгъа - 2 сагъат; Джаубаланы Х.М. "Джашауну ызы", окъургъа, хапарларгъа - 1 сагъат.

11. Аскер къулдукъда: Батчаланы А.М. "Чекде", окъургъа, хапарларгъа - 2 сагъат.

12. Джаз джетди: М. Горький, "Тиширыугъа махтау", окъургъа, хапарларгъа - 2 сагъат; Мамчуланы Д.Т. "Джукъланмазлыкъ джудузчукъ", окъургъа, хапарларгъа - 2 сагъат; Къаракетланы И.З. "Кавказ", окъургъа, хапарларгъа - 2 сагъат.

13. Къарачайны уланлары - Россияны Джигитлери: Устазны ушагы - 2 сагыт.; Борлакъланы Къ.З. "Тау илячин", окъурга, хапарларга - 2 сагыт; Лайпанланы Р.С. "Кёмеюл", окъурга, хапарларга - 1 сагыт.

14. Рахатлык: Сююнчланы А.А. "Кёгюрчюле", окъурга, хапарларга - 1 сагыт. Къулийланы Къ.Ш. "Алгыш", окъурга, хапарларга - 1 сагыт; Джаубаланы Х.М. "Рахатлык", окъурга, азбар этерге - 1 сагыт.

15. Шохлукъну джоллары: Мокъланы М. "Джырлагъан джашчыкъ", окъурга, хапарларга - 1 сагыт; Кобзева Т. "Къарачай тил", окъурга, хапарларга - 1 сагыт.

Окъууга берилген 56 сагытны хайырландырыуда устазга эркилик берилди.

Кёб миллетли школлада ана тилден билимге, усталыкыга багъа салыуу мардалары (I-IV класслада).

Кёб миллетли школлада окъугъан сабийлени ана тилден билимлерине, усталыкъларына багъа салыуу бу школлада къуралгъан джорукъларга, мында окъугъан сабийлени ёсюмлеринде кеси башы энчиликлеге кёре тежелелде. Сёз ючюн, бу затлагъа къараб:

1) Ана тилни окъутурга окъуу планда тежелген заманны миллет школлагъа берилгенден азлыгы (бир ыйыкъда 3 сагыт).

2) Ана тиллерин окъугъан сабийлени ана тилни дерслеринден къагъан заманда кёбюсюне орус тилни аралыгында джашагъанлары (сабий садлада, арбазда, школда д.а.к).

3) Ана тиллени джюрютген сабийлени школга дери сабий садлада ана тиллерине тырмашмагъанлары, школга хазырланмагъанлары.

4) Юйдегиледе сабийлени ана тилге тырмашдырыу иш бардырылмагъаны, атала - анала сабийлерине ана тилни школда окъулурга кереклисин, аны юсю бла миллет тиллерине, тил байлыкъларына, культураларына къошулурга кереклисин синдирмегенлери.

Бу затланы эсге ала, быллай школлада ана тилни окъугъан сабийлени билимлерине миллет эм орус школлада, тиллени окъугъан сабийлеге кёре (сабилени тил джашаулары ана тил джюрютюлген аралыкъда болмагъаны ючюн, ана тилни окъурга заман аз берилгени ючюн, аланы школга дери кёзюулеринде ана тилге айландырыу иш бардырылмагъаны, д.а.к. затла ючюн) багъа салыуу 15-20% тайыб бардырылады.

Кёб миллетли школда ана тилни окъутуугъа окъуу план:

Сагъатланы саны:

Джылда - 105 сагъат

Ыйыкъда - 3 сагъат

№ пп	Окъууну бёлмлери	Сагъатла саулай (105)	Ыйыкъда (3 сагъат)
I класс			
1.	Тилге айландырыу	24 с	-
2.	Грамотагъа юретиу	60 с	-
3.	Тил ёсдюрюу	21 с	-
II класс			
1.	Грамматика бла тюз джазыу	35 с	1 с. ыйыкъда
2.	Окъуу, тил ёсдюриу	58 с	2 с - ыйыкъда
3.	Джазма ишле	8 с	четвертде - 2с
4.	Сынау ишле	4 с	четвертде - 1с
III класс			
1.	Грамматика бла тюз джазыу	35 с	ыйыкъда - 1с.
2.	Окъуу бла тил ёс- дюрюу	56 с	ыйыкъда - 2 с.
3.	Джазма ишле	8 с	четвертде - 2с
4.	Сынау ишле	6 с	четвертде - 1-2с
IV класс			
1.	Грамматика бла тюз джазыу	35 с	ыйыкъда - 1с
2.	Окъуу бла тил ёс- дюрюу	56 с	ыйыкъда - 2с
3.	Джазма ишле	8 с	четвертде - 2с
4.	Сынау ишле	6 с	четвертде - 1с джыл джарымда - 1с

Бир минутха окъуллукъ сёзлени саны
(джылны аягына)

I класс: 15-18 (I четв. - , II четв. - , III четв. - 15, IV четв. - 18).

II класс: 18-25 (I четв. - 18, II четв. - 20, III четв. - 22, IV четв. -

25).

III. класс: 25-35 (I четв. -25, II четв. - 28, III четв. 32, IV четв. - 35).
IV класс: 35-45 (I четв. -35, II четв. - 38, III четв. - 42, IV четв. - 45).

Диктантда сёзлени саны

I кл.: I четв. - , II четв. - , III четв. - 10 сёз, IV четв. - 12 сёз.
II кл. -12, -15, -18 сёз, -22 сёз.
III кл. - 22, -25, -18, -32 сёз.
IV кл. -32, -35, -38, -40 сёз.

Изложениеде, сочинениеде айтымланы саны (3-4 сёзден кьуралгъан айтымла)

III кл.: I четв. -4, II четв. - 5, III четв. -6, IV четв. - 7 айтым
IV кл.: I четв. -6, II четв. -7, III четв. -8, IV четв. - 9 айтым

Сёзлюк диктантда сёзлени саны

II кл.: 6-дан 8-ге дери
II кл.: 8-ден 10-нга дери
III кл. -10-дан 12-ге дери

Сёзлюк диктантха багъа салыу

"5" салынады: халаты болмагъан неда
1 халаты болгъан
"4" 1-2 халаты болгъан
"3" 3-4 халаты болгъан
"2" 5-6 халаты болгъан
"1" 6-неда андан кёб халаты болгъан диктантха.

Диктантха багъа салыу.

"5" салынады: халат болмаса, 1 орфография неда 1 пунктуация халат болса
"4" - 3-ге дери орфография неда пунктуация халат болса
"3" - 6-гъа дери орфография, пунктуация халат болса.
"2" : 7 орфография, пунктуация халат болса.
"1" - 7-ден кёб халат болса.

Джазма ишлеге багъа салыу

(ишни заданиеси бла толтуруу, къангадан, китабдан джазыб алыу д.а.к)

"5" салынады: ишге берилген задание тюз толтурулса, 1 - орфография, неда пунктуация халаты болса.

"4" - ишге берилген заданиени толтурууда 1-2 джетишмегени болса неда 2-3 орфография, пунктуация халаты болса

"3" - ишге берилген заданиени толтурууда 2-3 джетишмегени бла 2-3 орфография, пунктуация халат болса (саулай 6-гъа дери), хылымлы джазылса

"2" - заданиени терс этсе, саулай халатны саны 7-ден атласа, иш хылымлы болса

"1" - ишни толтурууда билимсизлик кёрюнесе, окъулгъан джорукъланы терс толтурса, 10-нга дери халат болса.

Грамматикадан билимге багъа салыу

"5" салынады: сёзлени, сёзтутушланы формаларын тюз джорюте билсе, айтымны тюз къураса, айыра билсе, джорукъну кесгин билсе.

"4" - сёзлени, сёзтутушланы формаларын тюз джорюте билсе, айтымны тюз къураса, тюз айыра билсе, джорукъну тюз англагъанын кёргюзсе - барында да устазны 2-3 болушлугъу бла.

"3" - сёзлени, сёзтутушланы тюз джорюте билсе, грамматика ишлени этиуде устазны болушлугъу болса, аны 5 кереге дери тюзетгени болса, джорукъну да къарыусузуракъ айтса.

"2" - сохта джууабын окъулгъан джорукъла бла байлай билмесе, юлгюле келтиралмаса, сёзлени, сёзтутушланы тюз джорюте билмесе, билим кёргюзмесе.

"1" - окъулгъан темаланы билмегенин кёргюзсе, джорукъланы айталмаса, юлгюле бла ишлеялмаса. сёзлени, сёзтутушланы, тюз джорютмесе, айтымланы къурай, айыра билмесе.

Тил ёсдорюуден джууабха багъа салыу

"5" салынады: кесгин, ариу окъуса, окъугъанын толу хапарлай билсе, магъанасын айыра билсе, назмуну кесгин азбар айта билсе.

"4" - бу затланы этиуде устазны 1-2 болушлугъу болса, берилген темагъа хапар къурай билсе, текстге ат бере билсе, план сала билсе.

"3" - окъулгъанны устазны болушлугъу бла хапарлай билсе, устазны болушлугъу 5 кeredен кёб болмаса.

"2" - окъулгъанны тыйылыб - тохтаб хапарласа, сёлешиюнде халатлары кёб болса, юлгюле, нарт сёзле келтире билмесе.

"1" - темагъа кесгин джууаб бермесе, окъулгъанны хапарлаялмаса, соруулагъа джууаб бералмаса, къыйналыб окъуса, окъугъаныны магъанасын айталмаса.

10 21

Составитель *Гочияева Софья Аюбовна*

**Программа
по карачаевскому языку
и чтению**

(для I-IV классов многонациональных школ)

Сдано в набор 10.07.97.

Подписано в печать 10.11.97.

Формат 60x84 1/16. Бумага офсетная.

Печ. л. 3,5. Уч.-изд. л. 3,1. Заказ № 173.

Тираж 300 экз.

Отпечатано в издательско-полиграфическом комплексе
КЧ РИПКРО, г. Черкесск, ул. Фабричная, 139.